

ΣΤΟ ΠΟΛΙΟΡΚΗΜΕΝΟ ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ

...ο πόλεμος είχεν καταντήσει εις την ακοήν
ωσάν μία μουσική, και τόσον είναι αληθινόν, ώστε
αν κανένα μεσημέρι από την ζέστην έπαυαν τα δύο μέρη,
ήτον το παν εις αθυμίαν...

Τον Νοέμβρη του 1832 ο Νικόλαος Κασομούλης έχει αρχίσει να καταγράφει όλα όσα έζησε στα χρόνια της Επανάστασης· κάτι ανάμεσα σε απομνημόνευμα και ιστορία· ο ίδιος τα ονόμασε “Ενθυμήματα στρατιωτικά”· θα εκδοθούν από τον Γιάννη Βλαχογιάννη σε τρεις τόμους, Αθήνα 1940-1942. Τα όσα θα διαβάσουμε είναι ένα κομμάτι του δεύτερου τόμου.

Η πολιορκία του Μεσολογγίου είχε αρχίσει τον Απρίλη του 1825. Ο Κασομούλης επιστρέφει από την Πελοπόννησο, όπου είχε πάει για να διεκδικήσει τους καθυστερημένους μισθούς των στρατιωτών της φρουράς.

Είμαστε στις 29 Ιουλίου 1825.

Μετέβην εις το Μισολόγγι από Βασιλάδι, και πατήσας εις το έδαφος, με εφάνη ότι εμβήκα εις μίαν πανήγυριν. Ενώ ακαταπαύστως εξακολουθούσεν ο πόλεμος εις τους προμαχώνας, πλήθος στρατιωτών και πολιτών, με όλην την αδιαφορίαν, ωσάν να ευρίσκοντο εις πανήγυριν, έτρεξαν να μας ιδούν, φέροντες τα όπλα των μόνον μαζί των.

Εφιλήθημεν με τους γνωρίμους, εκλαύσαμεν ωσάν να ήλθαμεν από άλλον κόσμον, από την χαράν. Μας πήραν τον καθέναν οι στρατιώτες μας και μας οδήγησαν εις τα καλύβια των προμαχώνων, οπού ήσαν τοποθετημένοι οι αρχηγοί μας. Προχωρώντας προς τους προμαχώνας μας, οπού ήτον ο Στορνάρης, τα βόλια έπιπταν ωσάν χάλαζα, και το επίπεδον ήτον σκεπασμένον από αυτά· αι πτωχαί και τα μικρά παιδιά τα εμάζωναν, με κίνδυνον, και τα έδιδαν εις την Επιτροπήν.¹

---

¹ Η φράση από ξένο χέρι, διαφορετικό μελάνι, αλλά γράψιμο

Πλην κανέναν από όσους απαντούσα δεν έβλεπα να σκύπτει από τον σφυριγμόν των· μόνον εγώ έσκυπτα, διότι θαρρούσα όλα θα με σκοτώσουν.

Έφθασα πλέον εις του στρατηγού μου το καλύβι, το οποίον ήτον στημένον υποκάτω του προχώματος του φρουρίου, και επάνω εις το νερόν στημένον, καθώς και των λοιπών. Εναγκαλίσθημεν, εφιλήθημεν, και δεν εχορταίναμεν να βλεπόμεθα και να βαστούμεθα από τας χείρας. Έτρεξαν πολλοί από τους οπλαρχηγούς να μάθουν κανέν νέον από Πελοπόννησον θετικότερον περί του Ιμπραΐμη, διότι είχαν περίπου¹ των 30 ημερών οπού καμίαν είδησιν δεν είχαν.

Ήλθαν και πολλοί άλλοι φίλοι μου, μαθόντες ότι είμαι ασθενής, καθώς και ο κύριος Αναγν. Μόστρας και Τριαντάφυλλος (Ρόσνερ) Γερμανός (όστις εφονεύθη μετά δύο ημέρες). Όλοι εύθυμοι, όλοι χαροποιοί και ατάραχοι, οπλαρχηγοί και στρατιώται και πολίται, όσοι είχαν την τύχην να είναι μέσα· μόνον κι εγώ, μ' εφαινονταν ότι δειλιούσα. Ήθελα να αδιαφορήσω, πλην

σύγχρονο με το κείμενο (σημ. Βλαχ.). Ωστόσο από τη φωτογραφία που είχα στη διάθεσή μου πιστεύω πως είναι γραμμένη από τον Κασομούλη. Τα βόλια, οι σφαίρες δηλαδή, μπορούσαν να ξαναχρησιμοποιηθούν και η Διοικητική Επιτροπή τα αγόραζε.

¹ *Περίπου*, ο Κασομούλης, όπως και άλλοι εκείνη την εποχή, το χρησιμοποιεί και με τη σημασία του καθαρευουσιάνικου «περίτου», περισσότερο.

εισέτι η καρδιά μου λαχταρούσεν μέσα, από τον ακατάπαυστον ντουφεκισμόν οπού άκουγα εις τους προμαχώνας.

Όλοι οι πληρεξούσιοι έδωσαν τους μισθούς εις τους οπλαρχηγούς των, και την ιδίαν ημέραν τους εμοίρασαν εις τους στρατιώτας των. Ο Στορνάρης επλήρωσεν εις διαφόρους κατά τάξιν, από 150 γρόσια έως 70 εις τους 78 πραγματικούς ανθρώπους οπού είχεν. Αφού παρέδωσα τον λογαριασμόν και ησύχασα, την άλλην ημέραν πήρα τους αδελφούς μου Γεώργην και Μήτηρον, οίτινες ήσαν απ' αρχής, και δύο άλλους στρατιώτας να περιηγηθώ τους προμαχώνας όλους, να ιδώ τους εχθρούς.

Ο Γρηγόρης Λιακατάς, πληγωθείς εις τον οφθαλμόν από κομμάτι βόμβας, επήγεν εις Κάλαμον να ιατρευθεί. Αφού δεν τον έμβασαν μέσα, απέρασεν εις Πεταλάν¹ νησίον, και ιατρεύετο. Έως 60 στρατιώται του Γρηγόρη ήτον και αυτοί υπό τον Στορνάρην.

Απέρασα από την Αλέρταν ονομαζομένην τάμπιαν (προμαχών), οπού ήτον τοποθετημένος ο εις τους πολέμους γεράσας σεβάσμιος στρατηγός Νότης Μπότσαρης με τους υπό την οδηγίαν του, να τον επισκεφθώ,

---

¹ Πεταλάς, νησί πολύ κοντά στην ηπειρωτική ακτή. Η αγγλική διοίκηση δεν επέτρεψε στον Λιακατά να μπει στον Κάλαμο, επειδή ήταν στρατιωτικός· μονάχα απόλεμοι ήταν δεκτοί στα Επτάνησα.

οπού ήταν και γείτονάς μας. Με υποδέχθη χαροποιός, και με όλην την αταραξίαν της ψυχής με ερώτησεν τα διατρέχοντα εις την Πελοπόννησον και δια τας συμφοράς των Ελλήνων από τον Ιμπραΐμην. Εφαίνετο ως πρόεδρος της Στρατιωτικής Επιτροπής.¹ Είδα τους περιστοιχίζοντας αξιωματικούς και στρατιώτας.

Οι αξιωματικοί και στρατιώται εις το γελέκι² όλοι, μαζωμένα τα μανίκια, με τους βραχιόνιας έξω, με τα όπλα εις τας χείρας. Βαμμένα τα πρόσωπά των από τα βαρούτια, αιματωμένα, κονιαρτισμένα³ τα πρόσωπα και τα μαλλιά των, εφαιόντο ωσάν να έβγαιναν από κανέναν φούρνον. Αιματωμένες αι φουστάνελες των και φορέματά των, εφαιόντο πάλιν ωσάν μακελείς,⁴ και το έτοιμον στάσιμόν των εδείκνυεν ότι μέλλουν να σφάξουν πάλιν. Μόνον από την επιθυμίαν, από τα γέλια, από την αδιαφορίαν και αταραξίαν της ψυχής...⁵

¹ Εφαίνετο, ανεγνωρίζετο (σημ. Βλαχ.).

² Εις το γελέκι, τυπική φράση (θα την ξανασυναντήσουμε αρκετές φορές)· δεν φορούσαν δηλαδή τη φέρμελη, τον επενδύτη με τα μακριά, κρεμαστά μανίκια, για να έχουν πιο ελεύθερα τα χέρια τους. Πβ. γράμμα των Καραϊσκάκη, Γ. Βαλτινού, Ευάγγ. Κοντογιάννη, 21.7.1825, «και να κινήσομεν στο γελέκι, μόνον με τα φουσέκια μας»· Δημ. Λουκόπουλος, Ο ρουμελιώτης καπετάνιος του 1821 Ανδρίτσος Σαφάκας και το αρχείο του, Αθήνα 1931, 138.

³ Κονιαρτισμένα, γεμάτα σκόνες.

⁴ Μακελείς, μακελάρηδες, χασάπηδες.

⁵ Ο συγγραφέας δεν μπόρεσε ν' αποτελειώσει τη φράση του. Και

Επλήρωσαν οι οπλαρχηγοί όλοι τους στρατιώτας των μίαν εξοικονόμησιν, αναλόγως του αξιώματος και της υπολήψεως του ανδρός, από 150 γρόσια έως 70 τον στρατιώτην, και τούτος ήτον ο μισθός όλοι οπού έλαβαν. Μόνον οι οπλαρχηγοί Σουλιώται επλήρωσαν ολιγότερα, διαιρέσαντες την ποσότητα κατά τα στρατολόγια, και όχι εις τους πραγματικώς. Ώστε όστις είχεν 100 ανδρών διαταγήν, διαίρεσεν τα 1.000 ανά 100 και έδιδεν από 10 εις τους στρατιώτας.¹ Επήγασαν μερικά παράπονα εκ τούτων. Από εδώ άρχισαν [οι οπλαρχηγοί] την «αναλογίαν», ήτις έφερεν έπειτα τόσας διχονοίας.

Αφού παρέδωσα τον λογαριασμόν εις τον Στορνάρην και έδωσεν και [εις εμέ] την εξοικονόμησιν, μαζί με τους αυταδελφούς μου Γεώργην και Μήτρον και με τρεις-τέσσαρες στρατιώτες, οίτινες ήξευραν τας θέσεις των οπλαρχηγών και των εχθρών προ πολλού, ηθέλησα να περιηγηθώ όλον το φρούριον, και εκεί οπού οι

είναι περίεργο· δεν του άρεσαν όσα έγραψε τόσο παραστατικά της πρώτης εικόνας που του παρουσίασε το Μεσολόγγι, και ξανάρχισε αλλιώςτικα παρακάτω και πιο σπουδαία, όπως ο ίδιος νόμιζε (σημ. Βλαχ.).

¹ Έθιμο παλιό στρατιωτικό τούρκικο· ο οπλαρχηγός είχε διαταγή (εικονικής) στρατολογίας π.χ. για 100 άντρες και στρατολογούσε λιγότερους. Το χρηματικό ποσό των μισθών το διαιρούσε διά 100, και όσα περισσεύαν τά 'κανε δικά του (σημ. Βλαχ.).

εχθροί ήσαν πλησιέστερον. Απέρασα από τον προμαχώνα Αλέρτας, οπού ήτον ο πλησιέστερος, και εις τον οποίον ήτον τοποθετημένος ο Νότης Μπότσαρης με τους υπό την οδηγίαν του. Έπειτα Μουνταλεμπέρ¹ προμαχώνα, οπού ήτον το σώμα του Δήμου Τσέλιου τοποθετημένον με τους αξιωματικούς, οίτινες οδηγούσαν τους στρατιώτας μετά την υπόκρισιν του αρχηγού:² Γεώργης Μήτσαϊνας, Αποστ. Κουσιουρής, Βασίλης Χασάπης, Ανδρέας Πριμικήρης Κραβαρίτης, Νικόλαος Τσέλιου, Στάθης Κόπελος.

Από αυτόν τον προμαχώνα άρχιζεν το δραστήριον πυρ, ακατάπαυστα.³ Οι εχθροί, αυτού,⁴ ήτον έως έξι οργιές⁵ μακράν του φρουρίου, και δεν έκαμον άλλο οι Έλληνες και αυτοί, παρά οι μεν αναπαύοντο, οι δε με το

¹ Marc-René de Montalembert (1714-1800), γάλλος στρατιωτικός μηχανικός περίφημος για τις οχυρώσεις του.

² Ο Κασομούλης είχε αναφέρει προηγουμένως πως ο Δήμο-Τσέλιος προσποιήθηκε τον τρελό για να βγει από το πολιορκημένο Μεσολόγγι (ο Διον. Λ. Μιτάκης, «Τα έξω του Μεσολογγίου κατά την Β΄ πολιορκίαν 1825-1826», *Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών*, 4 [1973] 181-261: 185, το θεωρεί αβάσιμo).

³ «Οι δε προμαχώνες και το επίπεδον ήτον σκεπασμένον από τα ξεσχίσματα το χαρτί των φυσικίων, και εφάινετο ωσάν χιόνι» (σημ. συγγρ.)· το δάπεδο ήταν γεμάτο με χαρτιά με τα οποία τύλιγαν το μαπαρούτι.

⁴ Αυτού, ως επίρρημα: «εκεί».

⁵ Περίπου 10 μέτρα, δηλαδή.

ντουφέκι εις τες σκοπιές προσείχαν πότε να ιδούν τον ίσκιον κανενός να ρίψουν, αμφότεροι. Μόλον οπού δεν ήξευρα, και δεν ήτον δυνατόν να σηκώσει κεφάλι κανείς να φανεί, είδα την τοποθέτησιν του εχθρού. Από εδω άρχιζαν οι στρατοί αμφότεροι να υβρίζονται με μύρια [υβριστικά λόγια και] ανέκδοτα, εκ των οποίων θέλει σημειώσω μερικά έπειτα.

Ακολουθούσεν ο προμαχών του Νορμάν¹ («Γερμανών» τον ονόμαζον τότες). Εις αυτόν ήσαν διάφοροι οπλαρχηγοί, και έπεμπον κάθε εσπέρας βοήθειαν από τους άλλους προμαχώνας. Ετούτον τον προμαχώνα τον έκαμαν γέφυραν οι Τούρκοι δια την έφοδον· εσκέπασαν δύο τάφρους με τον σωρόν του Χώματος,² με δένδρα, με χορτάρια, με στρώματα και μύρια άλλα. Από την μίαν άκρην του προχώματος έως εις την άλλην ήτον σκεπασμένοι οι τάφροι, και τόσοσιν πλησίον οι εχθροί –εδώθεν του τάφρου προς το φρούριον– ώστε,

---

¹ Του γερμανού φιλέλληνα Κ.Φ. Lebrecht von Normann-Ehrenfels (1784-1822), στρατηγού που πληγώθηκε στη μάχη του Πέτα και πέθανε λίγο αργότερα στο Μεσολόγγι.

² Το «Χώμα» ήταν η κύρια επιθετική στρατηγική του Κιουταχλή· έφτιαχναν έναν λοφίσκο στο ύψος του Μεσολογγίτικου τείχους, και, καλυμμένοι από πίσω του, έριχναν προς τα εμπρός καφάσια με χώματα, κορμούς, στρώματα, έτσι που ο λοφίσκος να πλησιάζει σιγά-σιγά το οχύρωμα, ώστε να μπορέσουν, κάποια στιγμή με φορητές γέφυρες, να εισορμήσουν. Για διευκόλυνση του αναγνώστη, το «Χώμα» τυπώνεται με κεφαλαίο.

αν άπλωναν οι μεν και οι δε τα χέρια των με τα ξίφη, εκτυπούνται. Αστεϊζόμενοι έλεγον ένας τον άλλον με τους εχθρούς: «Άναψέ μου μία ίσκνα και βάλε την εις το τσιμπούκι» (σημαίνοντας γειτονικόν πρόχωμα).¹

Πλήθος πτώματα εχθρών εξαπλωμένα, με τα ενδύματά των, με τα όπλα των, φονευμένοι από την ημέραν της εφόδου,² άλλοι πλάγια με τα ξίφη εις τας χείρας, άλλοι μπρούμυτα ομοίως, και άλλοι ανάσκελα, καθώς εκτυπήθησαν και έπεσαν. Οι Έλληνες, δια να τους λαφυραγωγήσουν, έσκαψαν υποκάτω από τα προχώματα, και έκαμαν υπόνομον, και έβγαιναν και έκλεπτον από κανέναν από τους φονευμένους και τον γύμνωναν.

Η γη εφαινετο κόκκινη από το χυθέν αίμα, και ομοιάζεν έξω ωσάν μακελείον. Ένας αξιωματικός Ευρωπαίος, Άγγλος, νομίζω –δεν περιεργάσθη–, συνέπεσεν εκείνην την ώραν να έλθει να περιηγηθεί τους πολιορκητάς και

¹ Ίσκνα, και ίσκα, φυτίλι· σημαίνοντας, δείχνοντας, καθώς δηλαδή άπλωναν το τσιμπούκι προς τον απέναντι εχθρό. Η εντυπωσιακή αυτή εικόνα της εγγύτητας των αντιπάλων μνημονεύεται και από τον Αρτέμη Μίχο· την έλεγε στον Σπυρ. Αραβαντινό, γαμπρό του και πρώτο εκδότη των απομνημονευμάτων του· βλ. Αρτέμιος Ν. Μίχος, *Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου (1825-1826)*, επιμ. Μαρία Ευθυμίου και Βαγγέλης Σαράφης, Αθήνα 2019, 39 (α' έκδ. 1883).

² Οι Τούρκοι είχαν δοκιμάσει να επιτεθούν, να περάσουν μέσα στο φρούριο, στις 19 Ιουλίου 1825, δέκα μέρες προτού φτάσει ο Κασομούλης.

πολιορκημένους, δυσπιστών δια όσα εφημίζοντο περί του σκληρού πολέμου και του πλησίον. Οι Έλληνες τον εμπόδιζον, να μη στέκει πολλήν ώραν κοιτάζοντας μίαν και την αυτήν τρύπαν, να μη τον κτυπήσουν. Αυτός, θρασύς και περίεργος, ετόλμησε να εβγάλει το κεφάλι του έξω. Μόλις εφάνη το σχιάδι¹ του, και έως 50 βόλια έπεσαν απάνω αυτήν την στιγμήν, και ολίγον έλειψεν να φονευθεί. Από τούτο το σημείον εβεβαιώθη, και πλέον ετρόμαζεν και θαύμαζεν την σκληρότητα των ολίγων Ελλήνων και την ανθίστασιν. (Επιθυμούσα να τον γνωρίζω τον άνδραν.) Οι Έλληνες εγέλασαν όλοι διά μιας νομίζοντές τον ως άπειρον, να μη θέλει να πιστεύσει και να προφυλαχθεί.

Εις αυτόν τον προμαχώνα οι Έλληνες, βλέποντες προ καιρού ότι διευθύνεται με τα χαρακώματα και με το Χώμα ο εχθρός, εκείθεν να κάμει την έφοδόν του, επρόλαβαν και άνοιξαν τάφρον από εντός πρόχωμα του φρουρίου, υψώσαντες και οχύρωμα (αντιπρομαχώνα) παρόμοιον με το φρούριον, από την μίαν άκραν έως εις την άλλην, με γωνίαν, εις την ανάγκην, αν δεν δυνηθούν να βαστάξουν εκεί, να αποσυρθούν εντός, οπού είχαν και πυροβόλα στημένα (πλην δεν έφθασαν εις αυτήν την ανάγκην). Άνοιξαν παρομοίως εις το πρόσωπον τούτου τάφρον, και τον ένωσαν με τον του προ-

---

¹ Σχιάδι, σκιάδι, ψάθινο καπέλο.

χώματος. Από δύο γέφυρας διέβαινον οι τοποθετημένοι εντός του κενού.¹

Ακολουθούσεν ο προμαχών του Μακρή, εις τον οποίον ήτον ο Δημ. Μακρής τοποθετημένος με ένα αρκετόν σώμα αξιωματικών και στρατιωτών αξίων. Εδώ ήτον στημένα δύο πυροβόλα, των οποίων τα πυρά διευθύνοντο προς το πλευρόν του παραπετάσματος του προμαχώνος των Γερμανών έως του Μονταλεμπέργ, έχων μέτωπον κατ' Ανατολάς. Από τούτο το πλευρόν έγινε η μεγαλύτερα φθορά των Τουρκών εις την έφοδον, ενώ οι εις τον [προμαχώνα] των Γερμανών, ελθόντες εις τα ξίφη και λόγχες –είχαν λόγχες επισκευασμένες–,² δεν ευκαιρούσαν έως την ύστερην ώραν, οπού στόμωσαν τον εχθρόν, να πυροβολήσουν, και έως ότου έσπρωξαν τους εχθρούς κάτω.³ Βοηθούσαν συγχρόνως και, από το προς την Λουνέταν μέτωπον, κατά μέτωπον.⁴

¹ Περνούσαν από το πίσω πρόχωμα στο εμπρός.

² Επισκευασμένες, εννοεί κατασκευασμένες· το ίδιο και με το επισκευάζω, συνήθως σημαίνει κατασκευάζω.

³ Στην έφοδο εκείνη (της 19ης Ιουλίου) οι αντίπαλοι πολεμούσαν σώμα με σώμα πάνω στην ντάπια· στόμωσαν, σταματούσαν την ορμή (όπως στομώνει η κόψη του μαχαίριου).

⁴ Λουνέτα, γαλλικά lunette, είδος προτειχίσματος (για λεπτομέρειες, βλ. Α. Θ. Ηπίτης, Λεξικόν γαλλοελληνικόν, Αθήνα 1912). Το νόημα της φράσης: ότι όσοι Έλληνες βρίσκονταν στο προτείχισμα (τη Λουνέτα) χτυπούσαν τους Τούρκους κατά μέτωπο.

Ακολουθούσεν έπειτα η Λουνέτα (Γουλιέλμου Οράγγης),¹ τρίγωνη, επισκευασθείσα κατά το 1824, ενώ ο διευθυντής Αλέξ. Μαυροκορδάτος ήτον εις Λιγκοβίτσι, από Άγγλον, εκτός του φρουρίου, με γέφυραν ενώνετο με το φρούριον. Εις αυτήν ήτον τοποθετημένος ο στρατηγός Γεωργάκης Κίτσου² με τον αντιστράτηγόν του Γεωργάκην Βάγιαν με έως 280 αξιωματικούς και στρατιώτας εκλεκτούς. Εις αυτήν οι Τούρκοι διεύθυνον κατ' αρχάς έν χαράκωμα προς την έξω γωνίαν· πλησιάσαντες εις τον πρώτον τάφρον, δεν εργάσθησαν περισσότερον, και διευθύνθησαν αλλούθεν. Εις αυτήν απείχον οι Τούρκοι τόσον, όσον ήτον το διάστημα των δύο τάφρων· εις τες άκρες του πρώτου είχαν τα οχυρώματά των και τες σκοπίες. Οι εν τη Λουνέτα, εις την γενικήν έφοδον, με τα πυροβόλα και με τα ψιλά πυρά, δεξιά και αριστερά, κατατρόμαξαν και κατακεραύνωσαν τον εχθρόν· (έπειτα η διήγησις).

Ακολουθούσεν ο προμαχών του Ρήγα, όστις το μέτωπόν του φύλαττεν το πλευρόν της Πόρτας και Μεγάλης Ντάπιας (Παναγίας), [δηλαδή του προμαχώνος του] Μπότσαρη. Εις αυτήν ήτον τοποθετημένος ο Λάμπρος Βέικος, Γιάννο-Αγγέλης, Αποστολάκης και

---

¹ Guillaume III d'Orange (1650-1702), ο ηγέτης της Ολλανδίας, και κατόπιν βασιλιάς της Αγγλίας.

² Ο αδελφός της περίφημης κυρα-Βασιλικής, της ερωμένης του Αλή πασά.

λοιποί, και οι υπό την οδηγίαν των. Από τούτο το μέρος έβλαψαν τον εχθρόν –όστις όρμησεν εις τον προμαχώνα Μπότσαρη– μόνον με την ψιλήν φωτιάν.¹ Ακολουθούσεν έπειτα η Πόρτα, η οποία, κτισμένη ούσα και πέτρινη, την αύξησαν με προχώματα οι Έλληνες, και κατεστάθη ένας μικρός προμαχών. Εις αυτήν την θέσιν ήτον ο Νικόλας Ζέρβας ... με τους υπό την οδηγίαν των.

Ο Κιουταχής, ως αντικείμενον μεγαλύτερον από τα δύο λοιπά,² Νορμάνδ και Φραγκλίν προμαχώνας, όπου³ ειργάζετο και υπόνομος, έλαβεν το κέντρον, από το μέρος της Πόρτας έως εις του Αγίου Νικολάου προμαχώνα. Το φρούριον από του Μακρή το μέρος έως εις του Αγίου Νικολάου ήτον πέτρινον. Εργάσθη πρώτον με μίαν υπόνομον να εισχωρέσει εντός των δύο εκκλησιών [Παναγίας και Αγ. Νικολάου], πλην απότυχεν· διότι οι Έλληνες συγχρόνως εργάσθησαν και άνοιξαν τάφρον έως ότου ηύραν νερόν τρεισήμισι οργιές σχεδόν, και έκοψαν την διεύθυνσίν του. Ώστε οι υπονομοποιοί Τούρκοι ευρέθησαν απάνω, και οι Έλληνες κάτω. Το κατάλαβαν οι Τούρκοι, και αφέθησαν από την πρώτην υπόνομόν των. Εργάζετο τρεις συγχρόνως· μίαν εις την Τερρίμπιλην· αφού απότυχεν από την μίαν, περιορίσθη

---

¹ Ψιλή φωτιά, οι ντουφεκιές.

² Δηλαδή τις ντάπιες Νορμάνδ και Φραγκλίν.

³ Το χειρόγρ. «το οποίον» (σημ. Βλαχ.).

μόνον έως εις τα τείχη, [δια] να τοιχωρῶξει¹ το φρούριον και να εισβάλει με τες [άλλες] δύο.

Η φρουρά, βλέπουσα ότι φροντίζει την τοιχώρουξιν αυτού του μέρους και την καταπλάκωσιν διά του Χώματος, ὑψωσεν οχύρωμα απέναντι (αντιπρομαχώνα, και άλλον παρομοίως προς την πόλιν) δεύτερον εντός, από το μέρος του τοίχου του φρουρίου, και με μίαν γωνίαν το ένωσεν με την εκκλησίαν της Παναγίας και με την του Αγίου Νικολάου· και έσυραν και τα πυροβόλα εις αυτήν γύρωθεν. Άνοιξαν και τάφρον από το μέρος του τείχους και τον ένωσαν με τον πρώτον τάφρον τον κατά των υπονόμων εργασθέντα. Η έκρηξις της υπονόμου, των 16 Ιουλίου (των εχθρών), μόλον οπού ήτον δυνατή, πλην κακά επισκευασμένη, έτρεψεν όλον τον τοίχον προς τους εχθρούς, ώστε λαβόντες ευκαιρίαν οι Έλληνες αμέσως έθεσαν καλάθια-στρώματα, και πολεμούντες και αντέχοντες, στόμωσαν τον εχθρόν εις την θέσιν του. Επληγώθη ο Γιώτης Γκιώνη και επλακώθησαν από το χώμα τρεις υπονομοποιοί, οίτινες προχωρούσαν εις εύρεσιν της υπονόμου του εχθρού. Εις τας 16, εις αυτόν τον πόλεμον, εφονεύθη ο ωραίος και ήρωας Δήμος Ρηνιάσας, τον οποίον έκλαιγεν η φρουρά όταν ενθυμείτο τας αρετάς του.

---

¹ Τοιχωρῶξει, από το αρχαίο «τοιχωρυχέω», τρυπώ τον τοίχο.

ΑΛΕΞΗΣ ΠΟΛΙΤΗΣ

Η προσωπική εμπειρία ως Ιστορία

Α΄ ΤΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΑΠΟ ΚΟΝΤΑ

Διαβάσαμε μιαν αφήγηση που διαθέτει όλα τα προσόντα που ζωογονούν ένα κείμενο. Μας κινεί δηλαδή την περιέργεια και μας προσφέρει δεδομένα ώστε το μυαλό μας να ανοιχτεί στο παρελθόν, να εισχωρήσει σε άγνωστες πραγματικότητες. Είναι μια αφήγηση που λειτουργεί, νομίζω, με τρόπους παρόμοιους με τη λογοτεχνία: ανοίγει δρόμους προς τον κόσμο της φαντασίας, όχι όμως παρουσιάζοντάς μας μια ιστορία πεποιημένη —βγαλμένη από την πείρα της ζωής και τον νου του καλλιτέχνη—, παρά μια ιστορία αληθινή, βιωμένη, για την οποία ίσως κάτι να ξέραμε, αλλά ένα κάτι θολό, που δεν ρίζωνε γερά.

Έχουμε μεγαλώσει ακούγοντας για το Μεσολόγγι· ωστόσο για τους περισσότερους η λέξη βγάζει, άμα τη χτυπάς, τον κούφιο ήχο των ρητορικών λόγων. Αυτό

το κενό ο Κασομούλης το γεμίζει με γεγονότα, χειροπιαστά, που άλλα αποτυπώνουν στιγμιότυπα, άλλα μας εικονίζουν παραστατικά το κλίμα, το κουράγιο, τους τσακωμούς, τους χωμάτινους πύργους που ορθώνονται και προχωράνε λίγο-λίγο, τους υπονόμους που τους τινάζουν στον αέρα, τις μάχες σώμα με σώμα, τις συνομιλίες για συνθήκες, τις βρισιές μα και τα πειράγματα των αντιπάλων. Μαθαίνουμε επίσης για κάποια πρόσωπα, που τ' όνομά τους το ξέραμε από παλιά, μα τώρα αποκτούν οντότητα —σάρκα, κόκαλα, κακίες, λεβεντιά—, καθώς και για πράξεις, είτε απίστευτου θάρρους είτε ακραίας σκληρότητας — κι αυτά όλα δίχως η φωνή που μας τα λέει να υψώνεται, δίχως να γίνεται ποτέ ρητορεία.

Ήταν αυτό που διαβάσαμε «Ιστορία»; Ναι — όχι βέβαια εκείνη που διδάσκει, συνετίζει, παρά η άλλη, η πραγματική, που θρέφει την περιέργεια — «πάντες άνθρωποι του ειδέναι ορέγονται φύσει». Εκείνη που μας οδηγεί ώστε να λειτουργήσουμε κι εμείς ως «ιστορικοί»: να μην θεωρήσουμε δηλαδή ετούτα τα περιστατικά, τις εικόνες, τα σημειώματα, ως συμπαγή γνώση, παρά ως αναβαθμούς που μας οδηγούν προς τα εκεί. Να τα σκεφτούμε ως τεκμήρια για το τί σήμαινε η Επανάσταση σε πληθυσμούς για τους οποίους

οι έννοιες «κράτος», «πατρίδα», «έθνος», «πατριωτισμός» δεν υπήρχαν στις 24 Μαρτίου 1821, αλλά προέκυπταν, ακριβώς, μέρα με τη μέρα από τις καινούριες εμπειρίες, και εμπλούτιζαν ή παράλλαζαν τις έννοιες που ήξεραν από παλιά: «θρησκεία», «φιλότιμο» — το «νάμι», όπως το λέει ο Γρηγόρης Λιακατάς, λίγο προτού σκοτωθεί γι' αυτό.¹ Αν αυτά τα πράγματα που τα γνωρίσαμε από πολύ κοντά μάς βοηθήσουν να καταλάβουμε πόσο ολόκληρη η κοινωνία — γέροι, γυναικόπαιδα, εκείνος ο δόλιος καλόγερος με τις τσέπες του γεμάτες πατριωτικά τραγούδια, ακόμα και κάποιοι έμποροι που ενίοτε κερδοσκοπούσαν—, όλοι μαζί, ένωσαν, ποιος γρήγορα και ποιος αργότερα, ότι το «Ελευθερία ή Θάνατος» δεν ήταν σκέτα λόγια παρά αλήθειες, κι ότι αυτό άλλαξε ριζικά τη ροή των πραγμάτων και γέννησε τη νεωτεριστική συνείδηση του «πολίτη». (Κι αν θέλετε να πάμε και παραπέρα, αν ετούτη η θέαση του «από πολύ κοντά» μάς βοηθήσει να καταλάβουμε πως λεβεντιά και ιδιοτέλεια συνυπάρχουν, ακόμα και μέσα στον ίδιον άνθρωπο.)

---

¹ Βλ. εδώ, σελ. 198.

Υπογραμμίζω τώρα κάποιες καταστάσεις που εμένα τουλάχιστον μ' εντυπωσίασαν. Πρώτα-πρώτα πόσο ισχυρή ήταν η διαφοροποίηση ανάμεσα σε κοινωνικά ανώτερους και κατώτερους. Η ζωή του αρχηγού άξιζε πολλές φορές παραπάνω από τη ζωή του απλού στρατιώτη· η τιμή του, ακόμα πιο πολλές. Αυτό το βλέπουμε ξεκάθαρα από το πόσο προφυλάγονταν οι καπετάνιοι: δεν έβγαιναν μαζί με τους άντρες τους στις συχνές εξόδους — κι αυτό είναι κάτι που συνήθως αποσιωπάται· άλλωστε κι ο Κασομούλης μόλις που το ψιθυρίζει μια στιγμή, και κατόπιν το διαγράφει — θα το σχολιάσω και παρακάτω. Άλλο τεκμήριο, οι άνισες ποινές για το ίδιο παράπτωμα· και θυμίζω την περίπτωση της κρυφής απελευθέρωσης Τούρκων αιχμαλώτων από τον Γιωργάκη Κίτσου: ο αίτιος απλώς υποβιβάστηκε στρατιωτικά· ο δράστης, στρατιώτης —ή μπορεί και υπηρέτης—, που ό,τι έκανε το έκανε κατόπιν διαταγής του ανωτέρου, κρεμάστηκε. Και από την αφήγηση του Κασομούλη δεν διακρίνουμε πως αυτό θεωρήθηκε αδικία.

Μια δεύτερη διάκριση όμως, αυτή ανάμεσα στους Σουλιώτες και τους άλλους —Ρουμελιώτες, Ηπειρώτες, Μεσολογγίτες—, αν και θεωρείται κάπως αυτονόητη ακόμα κι από τον Κασομούλη, είχε αρχίσει να προκαλεί αντιδράσεις — οι έχθρες και οι αντιπαλότη-

τες που γεννούσαν οι υψηλότερες αμοιβές, που μπορεί να υποχωρούσαν ενίοτε, μα το αγκάθι της διχόνοιας δεν χάθηκε ποτέ — και η δημιουργία της «αδελφότητας» ήταν η πιο οργανωμένη αντίδραση.

Η τρίτη διάκριση στο εσωτερικό της κοινωνίας ήταν η κατώτερη θέση των γυναικών. Δεν μας εκπλήσσει βέβαια διόλου· αν εδώ φτάνει έως τη φρικτή σκέψη να τις σκοτώσουν όλες πριν την Έξοδο, αυτό πρέπει να το συνδυάσουμε με την τρομακτική εξοικείωση με τον θάνατο, που τη βίωσαν όλοι — και οι πολεμιστές περισσότερο. Αυτό το συναίσθημα πρέπει να ήταν κοινό σε πολιορκημένους και πολιορκητές, και για τους πρώτους το πιο βίαιο ταίρι της πείνας: «Τί μας έμεινε πλέον παρά να πιούμε αίμα, διότι δεν έχουμε τίποτες να φάγομεν;» — τα λόγια του αδελφού του αφηγητή.

Πλάι στις ανισότητες όμως και τις σκληρές ιεραρχίες, συναντάμε και τις αντίρροπες τάσεις, που οι ίδιες ακριβώς ακραίες συνθήκες τις εντείνουν. Ένα, η τριμελής Διευθυντική Επιτροπή, υπεύθυνη για τη Δυτική Στερεά Ελλάδα, που την αποτελούσαν «βουλευτές» οι οποίοι είχαν εκλεγεί με κάποιου είδους δημοκρατικές διαδικασίες, και είχαν επιλεγεί από μια κυβέρνηση εκλεγμένη με τον ίδιο τρόπο. (Μπορεί για τα δικά μας σημερινά μάτια ετούτες οι διαδικασίες να παρουσιάζουν τρωτά σημεία, αλλά ήταν το πρώτο φάνέρωμα

δημοκρατίας στην ανατολική Ευρώπη.) Έπειτα οι ίδιοι οι σημαντικοί «οπλαρχηγοί», όπως ονομάζει τους «στρατηγούς» ο Κασομούλης, είχαν συγκροτήσει μια άτυπη Στρατιωτική Επιτροπή, που συνεδρίαζε για το καθετί — μια συλλογική αρχηγία.

Τρίτο, και σίγουρα το πιο αξιοπρόσεχτο, η δημιουργία της «αδελφότητας», όπου συσπειρώθηκαν δευτερεύοντες καπεταναίοι, απλοί στρατιώτες και Μεσολογγίτες, και της οποίας, όχι τόσο η δράση, όσο η ύπαρξη και η επιρροή, φανερώνουν πως οι αγώνες έχουν αναδείξει καινούριους πόλους εξουσίας, πιο άμεσα δημοκρατικούς, πόλους που προέκυψαν από εμπειρίες της Ευρώπης. Εξηγούμαι. Περί τα μέσα Νοεμβρίου 1825 η άνιση κατανομή τροφίμων είχε εξοργίσει πολλούς, όπως είδαμε· με την πρωτοβουλία λοιπόν ενός νεαρού οπλαρχηγού από τη Χειμάρρα της Βορείου Ηπείρου, του Σπυρομίλιου, μεγαλωμένου στη Νάπολη της Ιταλίας, και τη συμμετοχή του Ελβετού Μάγερ (που ο Κασομούλης τον ονομάζει Μέγερ), οι δυσαρεστημένοι από την εξουσία που είχαν αποκτήσει οι Σουλιώτες και οι παλιοί αρματολοί συνέπηξαν την «Αδελφότητα Φιλοδικαίων», όπως την ονόμασαν, και δοκίμασαν ν' αμφισβητήσουν την ισχύ της Στρατιωτικής Επιτροπής. Ενδεχομένως οι δύο πρωταγωνιστές να είχαν αποκτήσει από την ιταλική ή την κεντροευ-

ρωπαϊκή εμπειρία τους κάποιες επαφές με τις συνωμοτικές εταιρείες· πόσο και ποιες δεν γνωρίζουμε, αλλά η πρωτοβουλία τους έγινε ευρύτερα αποδεκτή.¹

Άφησα για το τέλος δύο ζητήματα που δεν πιστεύω να διέφυγαν από κανέναν προσεκτικό αναγνώστη· το πρώτο, μια φράση του Κασομούλη: «Δεν δύναμαι να αποσιωπήσω και την ανδρείαν τούτων των Τουρκών, εκτός μόνον οπού δεν εργάζονταν, ειδέ τας λοιπάς κακοπαθείας ημών όλας τας υπόφερναν χωρίς αγανάκτησιν και με μεγάλην επιμονήν».² Νομίζω πως ετούτη η μαρτυρία του αυτόπτη, που έζησε στο πετσί του όλες τις «κακοπάθειες», αρκεί για να ανατρέψει τα όσα ακούμε από τους κάθε λογής πανηγυριστές της ελληνικής

¹ Βλ. Σπυρομίλιος, *Απομνημονεύματα της δευτέρας πολιορκίας του Μεσολογγίου, 1825-1826*, επιμ. Ιω. Βλαχογιάννης, Αθήνα 1926, 95-96 [ορατό από την ANEMH], όπου ο εσωτερικός κανονισμός — αλλά τίποτε παραπάνω. Τα στοιχεία που αναφέρει ο Κασομούλης εμπλουτίζονται από τη μικρή μελέτη, Ανδρ. Σώκος, *Αδελφότης Φιλοδικαίων, Μεσολόγγι 1825-1826*, Αθήνα 1965 (αλλά οι υποθέσεις που προτείνονται θέλουν απλώς να αναδείξουν τη συμβολή των τεκτόνων στην Επανάσταση)· πβ. Αντώνης Διακάκης, *Το Μεσολόγγι στο 1821. Πόλεμος, οικονομία, πολιτική, καθημερινή ζωή*, Αθήνα 2019, 321-327.

² Βλ. εδώ, σελ. 54.

λεβεντιάς. Τα οθωμανικά στρατεύματα δεν ήταν δειλά· απλώς γι' αυτούς τους ανθρώπους η «νίκη» δεν θα σήμαινε τη μετάβαση σ' ένα νεωτεριστικό καθεστώς με περισσότερα δικαιώματα, ηθικά και υλικά, και ο πόλεμος δεν ήταν όρος επιβίωσης.

Και το δεύτερο ξεκινά από μια φράση, στην αρχή-αρχή του κειμένου μας: «Πατήσας εις το έδαφος, με εφάνη ότι εμβήκα εις μίαν πανήγυριν» — αρχικά μάλιστα ο Κασομούλης είχε γράψει «εις τον παράδεισον», αλλά σωστά θεώρησε εμφατικότερο το «πανήγυριν».¹ Είμαστε βέβαια μόλις λίγες μέρες μετά από μια πολύ σημαντική νίκη των πολιορκημένων, αλλά αυτή η αίσθηση ανάτασης και ενθουσιασμού πρέπει να ήταν κάτι κοινό σε στρατιώτες και πολίτες και ν' αποτελούσε το ειδοποιό χαρακτηριστικό της πολιορκίας. Στο φύλλο της 20ής Μαΐου 1825 των *Ελληνικών Χρονικών*, της εφημερίδας που τυπωνόταν στο Μεσολόγγι από τον Ιανουάριο του 1824, διαβάζουμε για τα γεγονότα της προηγούμενης μέρας: «Αι βόμβαι του εχθρού ερίφθησαν την νύκτα ταύτην με μεγάλην πομπήν. Αι τέσσαρες λουμβάρδαι του και τα κανόνιά του όλα εσύροντο διά μιας και ταχύτατα. Τούτο δεν εξέπληξεν όμως ποσώς τους στρατιώτας μας· καταφρονούντες

---

¹ Στηρίζομαι σε φωτογραφία του χειρόγραφου.

ούτοι τόσον την κατά κάθετον όσον και τον οριζόντιον πυροβολισμόν του», του Κιουταχή, «εγέλων και διεσκέδαζον. Και τwόντι πας άνθρωπος απαθής οφείλει να επιβεβαιώσει ότι πάντες οι εις το περιτείχισμα του Μεσολογγίου Έλληνες δεν παριστάνουν μορφήν ανθρώπων από τόσον στενόν πολιορκισμόν κλεισμένων, αλλά μάλλον φαίνονται ως να είναι συναγμένοι εις πανήγυριν». ¹ Και πολλά χρόνια αργότερα, γράφοντας ο Σπυρομίλιος τ' Απομνημονεύματά του, θυμάται, σε στιγμιότυπα της ίδιας εποχής, τους αντίπαλους να συνομιλούν και ν' αλληλοπειράζονται· οι Έλληνες «επιφόρτωνον τους Τούρκους με μυρίους σαρκασμούς, οίτινες ήτον με πνεύμα όμως· όλη η φρουρά ήτο ως εις πανήγυριν, κανείς δεν εξιπάζετο από τας επιχειρήσεις των Τούρκων ή από το πολυάριθμόν των, αλλ' όλοι εξίσου εκαταγίνοντο να επιδιορθώνουν τα μέρη οπού χαλούσε το εχθρικόν βόλι, και μ' ανυπομονησία επερίμενον την παρά πολλών αυτομολησάντων Ελλήνων εκ του εχθρικού στρατοπέδου κηρυχθείσαν γενικήν έφοδον». Και λίγο παρακάτω, «ο ενθουσιασμός όλων αυτών των ανθρώπων ήτον απερίγραπτος. Ομοιάζον μάλλον

¹ Λουμπάρδα, τύπος κανονιού. *Ελληνικά Χρονικά*, τ. 2, τχ. 40, 20.5.1825, 3-4· χρησιμοποιώ την ανατύπωση του 1958 από τις Εκδόσεις Χ. Σπανός και Ν. Νίκας.

εις ανθρώπους οπού πηγαίνουνσι να εντρυφήσωσι εις πανηγύριον παρά εις μέλλοντας να πολεμήσωσι».¹

Ας συμπληρώσουμε τώρα το πανόραμα που αποκομίζουμε από τον Κασομούλη με ψηφίδες που αντλούμε από ποικίλες μαρτυρίες, κι από μια πλούσια συναγωγή εγγράφων που τα πιο πολλά τα απευθύνει η Διευθυντική Επιτροπή κυρίως προς την κεντρική κυβέρνηση, καθώς και προς άλλους, πολιτικούς ή στρατιωτικούς. Φυσικά οι περισσότερες από αυτές τις επιστολές αναφέρονται στα σοβαρά, δραματικά προβλήματα των πολιορκημένων, αλλά είναι και μερικές που φανερώνουν λεπτομέρειες που δύσκολα θα τις φανταζόμασταν. Λόγου χάρη, τον Σεπτέμβριο του 1825, η Διευθυντική Επιτροπή ζητάει από τους προμηθευτές της Ζακύνθου τρόμπες νερού που θα μπορούσαν «να προξενήσουν μεγίστην βλάβην εις τας εργασίας του εχθρού», να διαλύουν δηλαδή μ' αυτές το περίφημο «Χώμα».²

¹ Σπυρομίλιος, *ό.π.*, 20 και 27.

² *Αλληλογραφία φρουράς Μεσολογγίου, 1825-1826*, επιμ. Εμμ. Γ. Πρωτοψάλτης, Αθήνα 1963, 175, γράμμα της 1ης Σεπτ. 1825· προξενήσουν, στο έγγραφο «προξενήσει».